

JÁSZBERÉNYI JÓZSEF

KONTEXTUSOK

KÖLCSEY FERENC MAGNETISTA TEMATIKÁJÚ MŰVEIHEZ*

A kontextusok

Kölcsey sokrétű filozófiai életművének különleges szegmentuma az a kéziratcsoport, két jegyzet és két tanulmány, amelyet az 1823-as év folyamán készített a magnetizmus témájában. E szövegek értelmezése akkor látszik igazán termékenynek, ha néhány kontextust megkonstruálunk a jegyzetek és a tanulmányok köré. Ezekből még inkább olyan kérdéseket vehetünk fel, amelyekre bőséges válaszokat adhatnak a Kölcsey-szövegek. A kontextusok megteremtésére maguk a textusok ösztönöztek, hiszen az azokban olvasott gondolatok többször idegennek bizonyultak számomra az olvasások során, s ezért keresésre buzdítottak.

Az első ilyen lehetséges kontextus mindenképpen a magnetizmus történeti hagyományának erősen vázlatos megkonstruálásából születik meg. A vázlatosság nemcsak a tanulmány arányainak megtartása végett látszik indokoltnak, hanem azért is, mert Kölcsey írásaiban véleményem szerint nem elsősorban a magnetizmus tartalmát (pl. orvosi praxisát, annak eredményességét vagy a mesmeri fluidum létezését), hanem a magnetisták *hagyománykezelését*, túlzottan analógiás gondolkodását vitatta – így a praxissal csak érintőlegesen törődött. A kontextus megteremtésénél ezért e gesztusra is figyelni kell, a magnetista hagyománykezelésre is ki kell térni s a történeti konstrukciót szűkebbre kell szabni.

E történet felvázolása mellett, másodikként fontosnak látszik annak a kontextusnak a megalkotása, hogy Magyarországon mikor jelentek meg és hogyan voltak jelen a magnetista gyógyműdok. Ez azért is fontos, mert nyilvánvalóan ezeken keresztül *is* jutottak el Kölcseyhez a magnetizmusról szóló ismeretek.

Harmadikként arról a forrásról szólok bővebben, amelyet Kölcsey jegyzeteiben és tanulmányaiban – jelölten – nagy figyelemmel tüntetett ki: Ferdinand Kluge *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel* (Bécs, 1815) című könyvéről.

* A tanulmány a *Kölcsey Ferenc minden munkái* című, az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadás munkálatai során íródott (OTKA szám: T 018294). A dolgozat itt olvasható változatának megszületéséhez filológiai és stílusztikai tanácsaival jelentősen hozzájárult Szabó G. Zoltán, akit ezért külön köszönet illet. Nagy segítséget jelentett Makovnik Péter közreműködése is a német szövegek fordításánál, amit szintúgy köszönök.

E kontextus nélkül a tanulmányban taglalandó Kölcsey-jegyzetek egészen biztosan kevésbé termékenyen értelmezhetők.¹

Végül – a Kölcsey-levezésre támaszkodva – a négy magnetista tematikájú munka keletkezésének néhány lehetséges narratíváját írom le. Ebben csak röviden térek ki a jegyzetek és a tanulmányok gondolatmeneteire, mert munkám fő célja a termékeny olvasási lehetőségek kontextusainak megkonstruálása.

1. kontextus: A magnetizmus születéséről, alapvető tanításairól és elterjedéséről szóló konstrukció

A magnetizmus megteremtője a svájci származású Franz Anton Mesmer volt, aki 1734 májusában született Iznang bei Radolfzell községben, a Bodeni-tó mellett. Kora ifjúságát itt töltötte, alpesi természeti környezetben, amelynek gyógyító, nyugtató és inspiráló erejére későbbi munkáiban gyakran utalt. A kis Mesmer az életrajzok szerint került az iskolát és inkább a természet titkait tanulmányozta. Így szülei (apja a konstanzi érsek fővadásza volt) 1748-ban a konstanzi kolostorba, teológusnak adták, mert „komolyabb tudományokra” nem tartották érdemesnek. Itt egy ízben tanúja volt egy érvágásnak, s észrevette, hogy közeledése illetve távolodása befolyásolja a beteg karjából előtörő vérsugár erősségét. Ennek hatására kezdett el orvostudománnyal is foglalkozni, ám a kolostori évek alatt egy nagyobb szerelem is lekötötte, a filozófia tudománya. Huszonöt évesen ment el a bécsi egyetem filozófiai fakultására, s már a filozófia doktora volt, amikor 1766-ban elnyerte az orvostudományi diplomát is.²

Mesmer orvosi disszertációja, a *De influxu planetarum in corpus humanum* (Az égitestek emberi testre gyakorolt befolyásáról) nagy vitákat keltett a bécsi orvoskollégák között. Leginkább azzal, hogy feltételezte: bizonyos kölcsönhatás érzékelhető egyrészt az égitestek, másrészt a Föld és annak lélekkel rendelkező lakói között. Ennek a kölcsönhatásnak a közvetítője a *mindenütt jelenlévő mágneses fluidum*, amely szabályozza a szervetlen és a szerves testek minden tulajdonságát. A fluidum különféle arányokban (harmonikus belső eloszlásban) van meg a létezőkben, s ezért a létezők között sym-

¹ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kéziratokhoz a vonatkozó Bayle-jegyzetek, s ezáltal a bayle-i szkeptikus világszemlélet értelmezése is kontextusként kínálkozik. Erről munkám részletesen nem szól, ugyanis a kritikai kiadás filozófiai műveinek gondozójaként külön tanulmányt készítek a Bayle-lexikon és Kölcsey kapcsolatáról. Most csak nagyon röviden utalnék arra, hogy véleményem szerint Kölcsey számára nemcsak alapos történeti tárként szolgált a bayle-i munka a mesmerizmus kritikájához, hanem a bayle-i „hiperszkepszis” mindenféle metafizikus-mágikus teóriával, „furorral” szemben is segíthette a higgadt és alapos kritika megszületését (a bayle-i szkepszisről lásd Émile FAGUET, *A XVIII. század: Irodalmi tanulmányok*, Bp., MTA, 1898, 34–64).

² Ezt a történetet lásd VÖLGYESI Ferenc, *Mesmer és a gyógydelejezés* (Bp., Novák, 1933, 6–28), illetve az általa hivatkozott Justinus KERNER *Franz Anton Mesmer aus Schwaben* (Frankfurt am Main, 1856) című könyvében (14 skk.). Az életrajz e részéhez felhasználtam FÖNAGY Iván *A mágia és a titkos tudományok története* (Bp., Tinódi, 1989, 55), illetve Jürgen BARKHOFF *Magnetische Fiktionen: Literarisierung des Mesmerismus in der Romantik* (Stuttgart–Weimar, Metzler, 1995) című könyveinek vonatkozó részeit is.

pathiás és antipathiás reakciók figyelhetők meg. Az orvosnak gyógyításakor fluidumot kell átadnia betegének, hogy a beteg fluidumot megerősítse, megbomlott arányát a szervezetben visszaállítsa.³

Mesmer e dolgozatában még nem alakította ki az orvosi praxis módjait, csak utalt arra, hogy erre is szükség lesz. A gyógyítási technika kialakításában nagy segítségére volt a magyar Hell Miksa (akivel 1774-ben találkozott). Hell a Felvidéken tömegesen gyógyította a főként reumás betegségeket egy mágnesvasból készített varázspálca segítségével, s ez arra ébresztette rá Mesmert, hogy a betegnek a fluidumot a mágnesből lehet legkönnyebben átadni a gyógyítás során. Még ebben az évben, Bécsben egy intézetet hozott létre, ahol mágneses tárgyakkal gyógyított, ám a praxis során rájött arra, hogy az élő fluidum belőle megy át a tárgyra, s ez hat a betegre. Ezt a gondolatát ki is próbálta: nem alkalmazott közvetítő tárgyakat, hanem közvetlen érintéssel s az azt követő, fejtől lefelé irányuló, test mentén végzett kézmozdulatokkal, úgynevezett „húzásokkal” gyógyította betegeit, úgy, hogy a ritmikus mozgástól azok álomszerű állapotba estek. A várt eredmények sokkal erősebben és tartósabban előidéződtek. Ebből rájött arra, hogy az élő szervezetben létezik egy olyan, erős fluidum, amely a gyógyításhoz fontosabb, mint a többi létező (a „tárgyak”) fluiduma, ezt – talán nem is igazán szerencsésen – állati fluidumnak nevezte el, az élő szervezetre utalván. Így gyógymódját ettől fogva állati (tierische) magnetizmusként emlegette.⁴

1775-ben elfogadta a rohowi kastély urának meghívását, s néhány hónapot ott töltött. Ekkor már rengeteg variációját dolgozta ki gyógyításának, képes volt például arra, hogy betegeire falon keresztül, akarata erejével hasson. Az itteni sikereken felbuzdulva visszament Bécsbe, ahol sikeres gyógyításai egyre inkább ismertté tették a nevét. 1777-ben megkereste őt Mária Terézia is, hogy egyik kedvenc udvarhölgyét, a születése avagy mások szerint három és fél éves kora óta vak Therese Paradist – aki betegsége ellenére kiválóan megtanult zongorázni – gyógyítsa ki betegségéből. Mesmernek ez sikerült is, de eljárása óriási sajtóvitát váltott ki szakmai és laikus körökben egyaránt, varázslónak, kuruzslónak, csalónak bélyegezték, míg az ellentábor rajongott az ifjú doktorért. Mesmerhez rengeteg beteg érkezett, ám ez a népszerűség néhány hónap múlva megcsappant, amikor a leány újra elveszítette szeme világát. Vannak olyan életrajzok, amelyek ezzel magyarázzák Mesmer 1778-as Párizsba költözését, mások szerint viszont elege lett a felesleges vitákból, és a felvilágosodottabb Párizs elismerésében reménykedett.⁵

³ Ezt lásd VÖLGYESI, *i. m.*, 7; FÓNAGY, *i. m.*, 55; ill. KLUGE, 23–25. § – ezt később, a harmadik kontextus tárgyalásakor is idézem.

⁴ FÓNAGY, *i. m.*; KLUGE, 26–27. §. A Hell és Mesmer közötti kisebb vitáról lásd PINZGER Ferenc, *Hell Miksa emlékezete*, Bp., 1920, 144; említi TARIJÁNYI Eszter, „És ne vígy minket a kísértetbe” (*Fejezetek a magyarországi szellemi mozgalmak irodalmából*), kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1998, 24, 37. j. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dávidházi Péternek és Gyapay Lászlónak, hogy ezt a munkát a rendelkezésemre bocsátották. – A mesmerista „húzások” részletes leírása az idézett könyvek mellett a később többször emlegetendő LENHOSSÉK-tanulmányban, illetve TORDAI Vilmos *Gyógyítás éleldelességgel* (Bp., 1914) című könyvében is megtalálható.

⁵ Az előbbire példa lehet FÓNAGY Iván könyve, az utóbbira VÖLGYESI Ferencé. A bécsi gyógyításról lásd C. L. HOFFMANN, *Magnetist*, Frankfurt am Main, 1787, 8 skk.; BARKHOFF, *i. m.*, 13.

1778-tól Párizsban kezdett gyógyítani, s megismerkedett Charles d'Eslnonnal, aki már korábban sokat hallott a mesmeri tanokról, s ezért segédként jelentkezett hozzá. Vele együtt dolgozta ki első jelentős művét, a *Mémoire*-t, amely 1779-ben jelent meg Párizsban. Ez a mű Mesmer 27 tantételét tartalmazza, immáron az animális magnetizmus jegyében. Itt fogalmazta meg először azt, hogy a „vonások” (amelyek nem mások, mint simítások a beteg testrészen vagy afölött), illetve a „húzások” révén előidézett magnetikus álmom első fázisát, az öntudatlan álmot (amit kríziseknek nevezett el) tartja a gyógyulás legfontosabb fázisának, ugyanis itt adható át leginkább a páciensnek a fluidum.

Mesmer párizsi sikereit látva a Francia Akadémia egy bizottságot jelölt ki Mesmer tannainak ellenőrzésére. A bizottság rendkívül rossz véleménnyel volt a gyógyomódról, hiszen annak során egyes fázisokban görcsös, ijesztő vonaglás állt be a betegeken, s az eredményeket sem tartották eléggé meggyőzőnek. Mesmer nem akarván megvárni az újabb vitákat, 1779-ben Spa fürdővárosába költözött, s ott folytatta kúráit. A tömegigény miatt ekkor alkotta meg delejes dézsáját (baquet magnétique). E kádban üvegcserepek, fémreszelékek stb. közül fémrudak, ún. conductorok álltak ki, amelyeket Mesmer húzásaival előre magnetizált. A betegek misztikus, félhomályos termekben letelepedtek a kád körül, és szélharmonikák duruzsolása közben megfogták a kád conductorait, valamint egymás kezét. Így körben láncot képeztek: ez a lánc helyettesítette Mesmer simogatásait. A betegek így jutottak a konvulzív, görcsös állapotba, a krízisekbe.

A spai kúrák közül nagy vihart kavart egy 1784-es gyógyítása. A párizsi múzeumok királyi cenzorát és elnökét Mesmer meggyógyította, s ezért ő terjedelmes hálaíratot adott ki Párizsban, ahol a mesmerista gyógyomódokat egekig dicsérte. Azonban nemsokára meghalt vesebetegségben. Halála felkeltette a Mesmer-ellenesek csoportját, akik cikkek tucatjait írták a „kuruzslóról”. Mesmer válaszaiban többször kijelentette, hogy ő csak lassítani tudta a bajt, új vesét egy magnetista sem csinálhatott volna. Ekkor XVI. Lajos kijelölt egy újabb bizottságot az állati delejességnek és gyógyhatásainak felülvizsgálatára. Ennek immár akadémikus és orvosi társaságbéli tagjai is voltak (pl. Lavoisier, Benjamin Franklin vagy Guillotine). Az életrajzok megoszlanak abban a kérdésben, hogy Mesmer elutasította a vizsgálatot, avagy a bizottság szándékos rosszindulattal egy tanítványát látogatta-e meg, abban azonban egyetértenek, hogy D'Eslnon kórházába mentek vizsgáldni. A bizottság ismét lesújtó véleményt (amelynek címe *Rapport des commissaires de la Société Royale de Médecine nomées par le Roy pour faire l'examen du magnétisme animal* volt) adott ki, hangsúlyozván például azt, hogy a betegek gyakran csak attól magnetikus állapotba kerültek, ha a mester azt mondta, hogy egy tárgyat magnetizált, s ahhoz páciensei hozzáérhettek. Sőt az is előfordult, hogy a betegnek azt hazudták a vizsgáldók, hogy egy tárgy magnetizálva van, s a páciens már ettől krízisekbe esett. Ennek okán a szakvélemény szerzői kiemelték, hogy az állati magnetizmus nagy valószínűséggel csak a képzelőerő, az utáncási ösztön és az érzéki csalódások szüleménye, s ezért rendkívül veszedelmesnek látták az orvostudományra nézve.⁶

⁶ Lásd erről bővebben VÖLGYESI, *i. m.*, 15–16; KLUGE, 50–53. §.

Mesmer és tanítványai ekkor tiltakozó iratokat adtak ki, de ezek nem vezettek semmilyen eredményre. Ez talán azért is fájhatott különösen Mesmernek, mert gyógymódja ekkor már egész Franciaországban elterjedt, tanítványai több tucat magnetista kórházat hoztak létre. Ezek ellen az Orvosi Társaság még 1784-ben tiltakozó levelet adott ki, s felszólította az ott dolgozó orvosokat, hogy ha nem hagyják abba a mesmerista gyógyá-
szatot, visszavonják diplomájukat. Ennek hatására a legtöbb tanítvány lemondott e mód-
szerről, néhányan viszont továbbra is művelték, illegálisan. A hivatalos elhallgatás, majd
agresszió hatására Mesmer vidékre költözött, s több évig nem is folytatott gyógyító praxist.

Közvetlen tanítványai közül – a munkák szerint – a 18. század végén négyen voltak, akik jelentősen továbbalakították Mesmer tanait, teljesen új arculatot adván nekik. Puységur, Maxim és Ostertag párizsi kórházukban rájöttek arra, hogy a fluidum-teória nélkül, egyszerűen orvosi akarattal, szavakkal hipnotikus állapotba hozhatják a beteget. Ezzel a technikával ötven évvel megelőzték az angol James Braidet, aki az 1840-es években dolgozta ki a fixációs hipnózis elméletét. Mesmernek ez a módszer nem tetszett, ugyanis ő ezt spiritizmus felé hajlónak látta, s kitartott fluidum-elmélete mellett.⁷

Szintén nem tetszett neki az ifjabb Puységur magnetista gyakorlata. Ő azt vallotta, hogy a gyógyítási folyamat nem elsősorban a krízisekben, hanem egy nagyon különös, álomszerű, de mégis cselekvőképes állapotban, ahogyan ő nevezte, a mesterséges somnambulizmusban következik be. 1786-ban, Londonban jelentette meg erről munkáját (*Mémoire pour servir à l'histoire et à l'établissement du magnétisme animal*). Ebben kiemeli, hogy az alvajáráshoz hasonlító öntudatlan állapot mindenkin elérhető, s a beteget el kell juttatni a somnambulizmusba, ahol maga mondja el saját gyógymódját.⁸

Jelentős tanítvány volt még Chevalier de Barbarin, aki Ostende városában szabadkő-
műves páholyt hozott létre, amelynek tagjaival főként imával és akaraterősítő gyakorla-
tokkal gyógyított, s csak mellékesen használt segédeszközt, például magnetizált vizet. Természetesen ez is ütközött Mesmer fluidum-teóriájával.⁹

A francia forradalom jakobinus terrorja idején Mesmer előbb Bécsbe, majd Svájcba, egy kis faluba menekült. 1798-ban visszaköltözött Párizsba, s elkezdte a magnetista gyógyításokat, de sikerei már sokkal kisebbek voltak tanítványaiénál. Így 1801-ben el-
hagyta Franciaországot és visszaköltözött svájci házába, ahol egy évtizeden át teljesen elfeledve élt és gyógyította a parasztembereket.

Mesmer tanai az évtized végén ismertek lettek egyes porosz orvosok között, ugyanis 1787-ben az ifjabb Puységur eljárásait személyesen mutatta be a Párizsba látogató Lavaternek, aki 1807 körül neves porosz orvosoknak, Bilkernek, Obersnek és Wienholt-
nak adta tovább a tanokat. E három orvos Brémában tevékenykedett, s ettől fogva mag-
netista gyógyításokat is végzett. Általuk ismerte meg e praxist a karlsruhei Böckmann, a
heilbronni Gmelin és a berlini Hufeland is. Ők a század elejétől több könyvükben hang-
súlyozták, hogy a mesmerizmus csak bizonyos betegségeknél és komplex orvosi gyógyí-
tási tervbe illesztve lehet eredményes, de a mesmeri felfedezések értékét vitathatatlanak

⁷ A fixációs hipnózisról lásd VÖLGYESI, *i. m.*, 19.

⁸ *Uo.*, 20–21.

⁹ *Uo.*, 23.

tartották nemcsak a betegségek gyógyítása terén, hanem véleményük szerint új ideákat nyert belőle a patológia és a fiziológia is.

A porosz orvosok sokáig úgy tudták, hogy Mesmer halott, s így tudta a porosz király is, aki megkedvelte a magnetista gyógy módokat. 1812-ben azonban Hufelandhoz ismerősein keresztül eljutott az a hír, hogy a fentebb már említett Lavater levelezik Mesmerrel. Ezt az orvos elmondta a királynak, aki azonnal megbízta Hardenberg kancellárt egy orvosi bizottság kijelölésével, amelynek azt a feladatot adta, hogy válasszanak ki egy szakértő kollégát, s az keresse fel Mesmert, lejegyzendő tanításait. A szakmai bizottság Wolfartot jelölte ki, aki meglátogatta Mesmert, s jegyzeteket készített az idős orvos tanairól.¹⁰

Mesmer a porosz orvossal való megismerkedése után finomította tanításait, maga is közeledett a komplexebb gyógyítási teóriákhoz. Ennek jegyében adta ki *Mesmerismus* című könyvét 1812-ben, amit ekkorra már kedves tanítványa, Wolfart magyarázó jegyzetei egészítettek ki.¹¹ E könyv volt Mesmer utolsó műve, ugyanis ettől kezdve öregkori betegségek kezdték gyötörni, s 1815-ben meg is halt.¹²

Teóriái és praxisai a tízes évek közepétől végképp elfoglalták helyüket az orvosi gyakorlatban, különösen a berlini egyetemen, ahol a magnetista Kölcsey-jegyzetek legerősebb ihletője, Karl Ferdinand Kluge is ezekkel a módszerekkel dolgozott. A tanítványok nemcsak orvosként voltak jelentősek, hanem össze is foglaltak egy történeti horizontot, amit a korábbi magnetista és misztikus művek (Potter, Nitsch, Schubert, Wolf, Cramer, Sprengel, Böckmann, Lichtenberg stb.) addig csak darabjaiban jelenítettek meg, azaz megteremtették az állati magnetizmus előtörténetét. E tekintetben a legrészletesebbnek Kluge Kölcsey által is jegyzetelt munkája látszik, amelynek szerzője – a kutató szerencséjére – gondosan összefoglalta és megjelölte forrásait, azokat a műveket, amelyek már több-kevesebb utalást tettek a magnetizmus eredetére vonatkozóan.

E horizont egyes elemeinek összefoglaló közlése (mint fentebb jeleztem) azért fontos, mert ennek nyomán dolgozott Kölcsey, az itt előkerülő állításokat próbálta cáfolni pontról pontra. Kluge az animális magnetizmusról szóló könyvének első részében, a 13. és a 22. § között beszél a magnetizmus múltjáról. Az első kontextus tárgyalásának zárásaként e részt (a jegyzetutalások kivételével) teljes fordításban idézem, ugyanis összefoglalja a Kölcsey által gondosan cáfolt állításokat. Az itt idézett részek összehasonlíthatók Kölcsey ismert és közölt tanulmányai, illetve a jelen dolgozat utolsó fejezetében részletesen emlegetendő két, eddig még csak kéziratban ismert jegyzete szövegeivel, s a figyelmes olvasó számára minden bizonnyal egyértelmű lesz, hogy ennek nyomán dolgozott Kölcsey (egy részletesebb összehasonlításra a kéziratok ismertetésénél is kitérek):

„13. §. Ha a történelem létrafokain alászállunk a homályba vesző ókor ékirásaiig, és az ősidők maradványait napvilágra hozzuk éji sötétjükből, olyan jelenségekkel találkozunk, melyek nemcsak egész Egyiptomot, Görögországot és Líbiát ejtették ámulatba, hanem minden következő kor figyelmét is magukra vonják. Olyanok ezek, mint örök

¹⁰ Ezekről lásd VÖLGYESI, *uo.*, 26–27; KLUGE, 55. §.

¹¹ Anton MESMER, *Mesmerismus*, Hrsg. K. C. WOLFART, Berlin, 1812.

¹² Halálának körülményeiről lásd VÖLGYESI, *i. m.*, 27.

igazságok, egy-egy delphoi Apollón, dódonai Zeusz Epirusból, a líbiai Zeusz Ammón, a boiótiai Trophóniosz, avagy több Szibülla nép által megszentelt jóslatai, kinyilatkoztatásai [...]. És bár az ősidők története csak egyes és ezen túlmenően hiányos fragmentumokat hagyott ránk, ezek mégis teljesen elegendők ahhoz, hogy a mai tanításokkal összehasonlítva ezeket, meggyőződjünk, hogy ama, a delphoi domb előtt hármastalapaton ülő, az alatta felemelkedő mefisztoi ködtől átszellemült, a gyomor révén érkező sugallatok közlése által bölcsességgel megtelt Püthia [...] állapota nem volt más, mint egy tökélyre fejlesztett magnetikus állapot pusztá következménye, mely állapotot a gyógyítással kizárólagosan megbízott papok kezdetben pusztá véletlenként, mint betegségek kísérőjelenségét (például hisztérikus affekciók kíséretében) fedezték fel, s csak következményként, a beteg által figyelmeztetvén ismerték meg azt az eszközt, melynek révén ezen állapotot mesterségesen is elő tudták állítani, egy ezt célzó életmód, imponáló rendezvények, különleges füstölők, sajátos érintkezések és bizonyos gyógyszeranyagok alkalmazásával kiegészülve [...].

14. § Az ezáltal létrehozott ekstázisok nem mindig voltak azonosak. Egyes idősza-
kokban igen enyhék, máskor azonban hevesebbé váltak, mikor is a papnő habzó szájjal körbefutott a körben, kibontván haját, belekarmolván önmön bőrébe, és minden mozdulata értelemhiányt és örültséget fejezett ki. Hogy ezen állapot nem csupán egyfajta ferdítés, ámtítás és szemfényvesztés volt, hanem tényleges és működő, a lehető legnagyobb magasságba felelsigázott, szenzoriális izgalom, az kiderül a Plutarkhosz [...] által felhozott példákából, mikor is egy alkalommal az egyik papnő a harag oly magas fokára jutott el, hogy nemcsak a jelenlévő idegenek – kik az orákulumot kérdezni jöttek –, hanem az ilyen pillanatokhoz már hozzászórt papok is rémülten futásnak eredtek, és a szájalomra méltó teremtést magára hagyták, aki aztán e szörnyű tusában rövidesen alulmaradt, és a természet eme túlhajszolt megkísértését végül is halálával kellett levezekelnie.

15. § Teljesen természetes, hogy a papok az ilyen fontosságú felfedezéseket nem engedték tovaterjedni a nagyvilágba, hanem misztériumokban elrejtve tartották azokat, nem elsősorban azért, hogy ezek rendeltetésszerű alkalmazásával betegségeket gyógyítsanak, hanem sokkal inkább azért, hogy az erőteljesen kifejlesztett divinációs képesség révén jövőbeli, illetve rejtett dolgokat előre meg tudjanak határozni, ezáltal a nép lelkiületére is hatást gyakorolva és azt a maguk fennhatósága alá vonva. A titkoknak tehát szükségszerűen feledésbe kellett merülniük az orákulumokkal együtt, és mindaz, amit a görög papok mesterségbeli tapasztalatáról a népmondák révén örököltünk, messze nem elegendő.

Az egyiptomiaktól is csak ilyen tökéletlen töredékeket ismerünk, melyek abból állnak, hogy a betegeket Memphisbe viszik, Szerapisz templomába, ahol a papok általi érintés révén egyfajta álomba kerülnek, és ennek révén betegségeikből meggyógyítatnak [...]. Hogy azonban eme érintésnek nagyjából meg kell egyeznie az újabb időkben magnetizálás néven ismertté vált jelenséggel, az a fentiekből kiderülni látszik, mivel e nemzet még fellelt hieroglifái között két olyan módon ülő alakra bukkantak, ahogy az a mai magnetizálásnál szokásos [...].

16. § Noha a régi papság leáldozásával a magnetizálás művészete is veszendőbe ment, a véletlen mégis úgy akarta, hogy a középkorban ismét felfedezték az emberek animális érintés útján történő elaltatásának és ezáltal a betegségek gyógyításának módját.

K. E. Schelling sejtése szerint [...] a rómaiaknak ismerniük kellett azt a metódust, amellyel valakit a masszírozás útján elaltathatnak. Így példának okáért Plautus *Amphitruo*-jában ezt mondhatja Mercuriusnak: »Quid si ego illum tractim tangam ut dormiat?« [Mi lenne, ha megsimogatnám, hadd aludjék?]¹³

Nehéz azonban elképzelni, hogy tudatában lettek volna annak, miféle különleges hatásokat hoz elő ezen alvás annak számára, akit abba helyeznek, különben lenne valahol említés erről az általuk hátrahagyott művekben. Hogy mentesek voltak egy ilyen jellegű alvás következményeitől, abban természetesen az is közrejátszott, hogy a *tractim tangerét* általában a rabszolgák körében végezték, kiknek tompasága ezt nem tette lehetővé, még ha a somnambulizmus jelenségei és a specifikus rapporté [magnetikus érintkezés] be is álltak. Ezenkívül a manipuláció különös módszere, és talán az a körülmény is, hogy e módszer a fürdés után alkalmaztatott, közrejátszott abban, hogy a rómaiak semmi feltűnőt nem találtak benne.

Ázsiában pedig, a rafinált luxus hazájában, úgy tűnik, a magnetizmus, mintegy specifikumként, a luxus járuléka volt. Azé tehát, ahová egynémely rövidlátó természettudós mifelénk is beskatulyázza azt. Mindazonáltal betegségek gyógyítására is alkalmazták. Így például a kínaiak, francia misszionáriusok 1768-ból származó jelentése szerint valószínűleg már sok évszázad óta kézzel érintéssel gyógyítottak.

17. § E vonatkozásban Európában is használták már a magnetizmust korábban is. Például az úgynevezett fehér kelevényt és különösen a golyvát próbálták ezáltal gyógyítani, úgy, hogy azt egy meghalt kezével hozták érintkezésbe [...]. 1060 óta tulajdonítják azt a képességet az európai királyoknak, hogy kezük érintése által golyvákat tudnak gyógyítani [...]. Anglia királyáról, (Hitvalló) Eduárdról az a monda járja, hogy ő ezt a képességet, szentsége miatt egészen magas szinten birtokolta, emiatt e betegséget Angliában órála King's evil-nek, vagyis királyi kórnak nevezik. Kortársa, I. Fülöp, Franciaország királya, valószínűleg szintén birtokolta egy ideig ezt a képességet, a következőkben azonban – ahogy mondják, szentségtörés miatt – elvesztette. Az utána következő francia királyok között később is öröklődött az a szokás, hogy kelevényes betegeket érintéssel gyógyítanak. Az újabb királyoknál pedig, legalábbis az avatás során, átadatik az érintés módja, és a kimondandó ősi formula is (Le Roi te touche, Dieu te guérisse) [...]. Ezen ceremóniára vonatkoznak Epernon hercegének szavai, aki – mikor meghallotta, hogy XIII. Lajos Richelieu-t tábornoknak nevezte ki a spanyolok ellen, s így oly szörnyű nagy hatalmat adott át neki – így kiáltott fel: »Micsoda? Lajos tehát nem tartott meg magának semmi egyebet, mint a kelevények gyógyításának képességét?« A német fejedelmek közül Haspurg grófjainak szintén tulajdonítják ezt a képességet [...].

¹³ Itt a *megsimogatnám* szó a *megütném* szó ironikus értelmében szerepel – a kontextusból egyértelmű. Lásd PLAUTUS, *Amphitruo* = P. *Vígjátékai*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1977, I, 23.

18. § Ezen fejedelmi fők által végbevitt kúrálásokon kívül több mint másfél évszázada léptek fel: egy bizonyos Levret nevezetű kertész Londonban [...]; egy ír nemes, Greatrakes nevű [...]; és végül a hírhedt Dr. Streper [...]; ők kezeikkel való simítás révén szintúgy betegségeket gyógyítottak. Eltekintve attól, hogy akkoriban ez a jelenség figyelmet keltett, mégsem fáradozott senki azon, hogy fizikai úton tovább kutassa a kérdést, mert vagy csalásnak tartották, vagy egyedül ezen ember számára kölcsönzött természetes adottságnak.

19. § Éppily kevésbé vizsgálták a hipochonderek és a hisztériások esetén gyakran akaratlanul fellépő divinációs képességet, inkább varázslóknak és boszorkányoknak kiáltották ki e szegény teremtéseket, és örült tombolással feláldozták őket a tűzhalálnak [...].

Nem figyeltek fel továbbá az oly gyakori úgynevezett sympathetikus kúrára, mely legnagyobb valószínűség szerint egy akkor virágzó, ámde az idők folyamán elhomályosult magnetikus tudomány maradványának tekinthető [...]. Természetesen ezek közül a népmondák révén a mi időkig áthagyományozott kúrák közül a legtöbb túl kalandosan fogalmaz, és gyakorta az eretnokség és a babonaság leplébe burkolózik, mindenesetre annyi kiderül belőlük, hogy csaknem mindegyikük egy *actio in distans*on nyugszik, melynek kétségbevont lehetősége az újabb idők magnetizmusa révén igazolttá és megvalósítottá lett, csakúgy a sympathetikus kúrával bizonyos kapcsolatban álló amulettek hathatóságát is kimutatták, és evvel ezek együgyűségként kinevetett szokását újabban ismét bevezették.

20. § Bár a legutóbbi időkben több író lépett fel [...], akik a makrokozmoszt átfogó magnetikus erőt a mikrokozmoszra is átruházzák, és eme általános magnetizusból a testek egymásra hatását és függőségét általában, és különösen az élő organizmusok jelenségeit kísérelték meg megmagyarázni, mégsem méltatták ezeket a – természetesen szemfényvesztéssel is terhes – ötleteket arra, hogy felkarolják, és használatlanul hagyják ezeket az idők áradatában elmerülni.

21. § Az animális magnetizmus régibb története, akár a középkori, kevés megnyugtatót szolgáltat a kutató számára, és csak az újabb idők történetében érzi elégedettnek magát, mert a mi korszakunknak volt fenntartva, hogy a régiek magnetizmusát újból felleljék, azt többféle emberi sorson keresztülvezetve vizsgálják, majd minden lényegtelenről megtisztítva a gyógyászatba felvegyék.¹⁴

2. kontextus: Konstrukció a mesmerizmus magyarországi jelenlétéről a 19. században

Mesmer tanait a nyugati aktuális divatokat alaposabban ismerő magyar emberek feltehetően már egészen korán ismerték. Reiner Bertalan *Magyar kultur-képek* című, 1891-ben megjelent könyvében (74) ezzel kapcsolatban arról írt, hogy még a század elején Komáromi György (Komáromi Csipkés György unokája) volt az első magyar, aki nép-

¹⁴ KLUGE, *i. m.*, 26–37.

szerüsítette a mesmerizmus tanait, méghozzá a bécsi Allgemeine Literatur-Zeitungban. Reiner szerint ez a Komáromi személyes kapcsolatban állt Mesmerrel.¹⁵

A magnetizmus bizonyíthatóbb ismeretére mutat egy feltehetően 1804-es Kazinczy-vers, amely ma már a Kazinczy-versek 1998-ban megjelent összkiadásában is olvasható; a címe *Orvos-Doctor Szent-Györgyi Józsefhez, Debreczenben*.¹⁶ E versből a tanulmány által felvetett szempontból az látszik fontosnak, hogy a 19. századból – jelenlegi ismereteim szerint – első példája annak, hogy magyar földön is megfogalmazódik a kritika Mesmer tanait illetően.

Az időrendet tartva következő adatként elmondható, hogy Tarjányi Eszter kéziratos kandidátusi dolgozata szerint¹⁷ Magyarországon a tízes évek második felében, elsősorban a nők körében vált népszerűvé a tanítás – azonban arra ő sem említ adatot, hogy hová jártak magukat gyógyíttatni, avagy voltak-e magyar mesmerista mesterek.¹⁸ Így egyelőre adatok híján csak azt mondhatom, hogy a mesmerizmus a 19. század első évtizedének Magyarországon ismert volt, egyelőre azonban nem tudni arról, hogy a tízes évek köze-

¹⁵ Itt említtem meg, hogy a dolgozat egyik nyilvános megbeszélésekor Mezei Márta a mesmerizmus magyarországi vonatkozásaihoz egy rendkívül fontos adatot említett – ezúton is köszönöm. GVADÁNYI József *Egy falusi nótárius budai utazása* című, 1790-ben, Pozsonyban megjelent könyvének *Tóldalékában* (a pontos cím: *A' Peleskei nótáriusnak Hideg lelésétől való szőn napjain Versekke foglalt Elmélkedése*) a humoros hosszúvers végén, a könyv 154. oldalán két érdekes versszak szerepel:

Doktor gyógyított Spanyol Chínával
Nem állított helyre még is sok porával,
De jól letterm élvén Magyar Kúrával.
Szőlőmnek tizenöt esztendő borával.

Nincsen a' Magyarnak jobb Málváziája,
Nincs jobb balsamomja, jobb magnéziája,
Mintha tele pintze az ő patikája,
Mással legyen Péru szaszapapillája.

A rövidség kedvéért most eltekintek attól, hogy a szöveg bizonynal több ismeretlen szavának lehetséges magyarázataiba fogjak (annál inkább, mert ezt MEZEI Márta a Gvadányi és Fazekas műveit közlő könyvben – Bp., 1995 [A Magyar Költészet Kincsestára, 32], 252 – már megtette), s csak arról szólok, hogy a *magnézia* kifejezés vonatkozhat a magnetizmusra. Amennyiben ezt elfogadjuk (bár a szóról az általam forgatott nyelvtörténeti szótárak egyike sem tud), akkor azt mondhatjuk: már a századforduló előtt van egy adatunk arról, hogy a magnetizmus néhány ember számára ismert lehetett. Arra pedig szintén bizonyosság lehet a szöveg, hogy a mesmerista tanok nem mindenkinél váltottak ki osztatlan elismerést.

Hogy Gvadányi honnan ismerte a magnetizmust, ahhoz egy magyarázati lehetőség lehet az, hogy ugyanebben a versben, az első kiadás 152. oldalán megjelenik a *Hell* név említése is. Ha ezt Hell Miksára vonatkozó adatként említjük, akkor elfogadhatjuk azt is, hogy esetleg tőle vagy róla olvasva ismerte meg a mesmeri tanokat.

¹⁶ A vers közlése, elemzése szerepel *Között* címmel 1995-ben megírt TDK-dolgozatomban. Részletesebb vizsgálatát *Kazinczy Ferenc és Horváth Ádám kapcsolatai a szabadkőművességgel* című tanulmányomban találhatja meg az olvasó (Studia Litteraria, 1998, 186–207). A vers részletes filológiai adatait és változatait lásd KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998, 429.

¹⁷ TARJÁNYI, i. m., 26.

¹⁸ Ezzel kapcsolatban hivatkozik a D'ARTAGNAN néven író VAY Sarolta *Régi magyar társasélet* című könyvére.

péig voltak-e magnetista gyógymóddal dolgozó orvosok vagy gyógyhelyek Magyarországon.

A tízes évek végéről erre vonatkozóan már vannak adatok, így egyelőre azt mondhatom, hogy a mesmerista gyógymód orvosi gyakorlatként ekkor jelent meg nálunk. Az erre vonatkozó, első biztosabb adatot szintén Tarjányi Eszter említi:¹⁹ szerinte id. Bene Ferenc volt az első, aki itthon alkalmazta a gyógyítást, amelyet Mesmer korábban említett kedves tanítványánál, Wolfartnál tanult 1817-ben. Módszerét Pesten gyorsan átvették többen is: 1818-ban már három delejező hely létezett a szakirodalom szerint.²⁰

A mesmerista gyógymódok ekkor már vidéken is ismertek voltak; Gecse Dávid marosvásárhelyi orvos is alkalmazta ezeket: a Tudományos Gyűjteményben 1821-ben és 1822-ben megjelentetett kétrészes cikke²¹ szerint már 1817-től magnetista módon is gyógyított embereket. Ugyanő említi meg, hogy ismert olyan székely hadiorvost, aki ebben az időszakban szintén dolgozott magnetista eljárással.²²

A módszerek alkalmazása egyidejű a magyar nyelvű reflexiók megjelenésével. A magnetizmusról szóló első magyar nyelvű tanulmány jelenlegi ismereteim szerint Lenhossék Mihályé volt, amely a Tudományos Gyűjtemény X. kötetében, 1817-ben, *Az állati magnetismus rövid rajzolatja* címmel jelent meg. Ez a tanulmány feltehetően forrása volt Kölcseynek is, így részletesebben térek ki rá.

A tanulmány írója ebben az időben a Pesti Magyar Királyi Universitas fiziológia- és anatómiaprofesszora volt. Lenhossék már 1816-ban kiadott egy latin nyelvű könyvet *Physiologia medicinalis* címmel Trattnernél, amelyben affirmatívan kitért a magnetizmusra.²³ Magyar nyelvű tanulmánya egy 1817-ben megjelent német orvosi folyóiratbeli tanulmányának fordítása. A fordítás közlését a következő okból tartotta indokoltnak: „a’ mennyire tudom, senki anyai nyelven rólla nem emlékezett; azért is azoknál, kik csak honnyi nyelven olvasnak, vagy egészen esmeretlen, vagy legalább nem egészen esmeretes ez a’ tsudállatos tűnemény.” Ezután röviden kitér a magnetizmus előtörténetére. E részt pontosan idézném, mert Kölcsey valószínűleg ismerte és talán támaszkodhatott rá a *Levelek a mesmerizmusról* írásakor:

„Régi csudállatos nyomait találni az állati Magnetismusnak azoknál a’ betegeknél, kiket az Egyiptombélieknél, Görögöknél, ’s Romaiaknál tisztelt Istenek’ Templomiban, gyógyulás végett bőrre fektetvén, bizonyos mesterségek által a’ Papok mágnesi exstasisba hoztak. Ámbár ezeknek titkaik hozzánk nem jutottak, mindazáltal a’ régi Írókból kivilágosodik, hogy a’ Templomba vitt betegek, regékkal, a’ meggyógyultaktól Isteneknek ajándékozott anathémák nézésével, versekkel, füstölésekkel, ’s más bűbájokkal,

¹⁹ TARJÁNYI, *uo.*, 28.

²⁰ *Az állati magnetismusnak (Mesmerismus) néhány nevezetesebb jelenetei*, Hasznos Mulatságok, 1818, I, 4–8; CSORBA József az 1856. szeptemberi Pesti Naplóban megjelent cikkei.

²¹ 1821, XI, 1–44; 1822, VI, 57–78. GECSE Dániel, *Az állati Mágnességnek négy historiája*.

²² A marosvásárhelyi gyógyításokat említi D. G. is, *Az állati Mágnesség Mérő Serpenyűje* című recenziójában, amely 1820-ban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben (IV, 96–115). Maga a szöveg Kováts Mihály később említendő fordításáról és a fordított szöveg megcáfolásáról írott recenzió.

²³ Erről Dr. CSORBA készített elismerő recenziót (Tudományos Gyűjtemény, 1817, II, 129–147).

és végre különbféle illetgetésekkel ingereltettek fel, 's akkor mint Virgilius mondja: sub nocte silenti somniis petitis, multa simulacra miris modis volitantia viderunt, variasque audierunt voces, Deorum fruentes colloquio, atque imis Acheronta adfari Avernis consverunt. Hogy pedig efféle mesterségek által állati magnetismus tüneményei gerjedtek fel, azon éppen nem kételkedhetünk [...]:²⁴ mert némelleyek nyavalyáikban megkönnyebültek, mások a' magnesáalom alatt magoknak, 's másoknak orvosságokat rendeltek, vagy orakulumoktól mondatott szavakat hallottak.

Beszéllik a' Chinaiakról, hogy sok nyavalyákat századok óta kézrátétel által gyógyítanak, és a' Frantzia, Angoly Királyok', 's más Fejedelmek' híres hatalmokat, melly szerint a' golyvákat csupa illetés által oszlatták el, a' Magnetismus foganatjai közé számlálják. Azután a' XVII. Százban Levret egy Londoni kertész, Greatrake Irlandus katona, W. Maxwell, [...] és D. Streper kézzilletéssel törölték el a' betegségeket; szokásban voltak akkor sokféle sympathica curák, mellyeket sokan a' magnes erőnek tulajdonítanak [...].²⁵ A' mágnesi jelenségekre tartozik az is, a' mit Helmont, ama nagy Természetbúvára jegyzett meg, hogy a' sisakfü (napellus) gyökerét megkóstolván, de le nem nyelvén, minden érzéke a' főből a' szivgödörre vonúlt, ott érzett, értett, képzelt, és nyilván vette észre, hogy a' gyomorfőnél (cardia) még élesebben folytak a' lélek' munkásságai. Ugyan ő mondja továbbá, hogy értelme a' látások által, és az álom phantasiájja által többre ment, mint az okoskodásokkal, akkor főképp, mikor a' tanulásba ugyan csak bele fáradván, és sokátska rosszúl táplálódván, a' gondolkozás' közben elszenderedett [...].²⁶ Továbbá a' Magnetismus régibb históriáját nézik a' Lunatikus [...], hypochondriás, hysteriás, 's egyéb érzőin szenyvedéseknek alájok vettetett emberek körül való észrevételek, kikben az állati magnetismus önként annyira nevededett, hogy előérzésekkel birván, az akkori babonás időkorhoz képeest, mint magusok, bűbájosok, ördögösök, és boszorkányok az emberi tévelygéseknek örökös gyalázatjára megégettettek.

Minthogy pedig a' régi Papoknak titkaik az újabb időkre el nem jutottak, sem az előhordott jegyzések illendően nem nyomoztattak, tehát az 1773-dik Esztendeig a' Magnetismus' jelenségeinek vi'sgálása fel sem vétetett. Akkor a' híres Mesmer Fridrik Antal [...] különbféle Iróktól, és kivált Max. Hell Astronomustól késztetve, mágnesített vassal a' nyavalyás tagokat bizonyos arányba húzogatta, és sok mágnesi erővel betöltött betegeket helyre állított."

E történetmondás eleinte (jelölten) Kluge Kölcsey által is idézett könyvének főszövegét követi, ám a Helmont-példa Klugénál már csak lábjegyzetben (a bécsi kiadás 27–28. oldalán) szerepel. Ez azért lehet fontos a számunkra, mert Kölcsey imént említett műve elején Klugét szabadon idézve tárgyalja a Lenhosséknál először előkerülő helyeket és neveket, majd néhány oldallal később előhozza a Helmont-lábjegyzetet a következőképpen: „Kluge bizonyos példát hoz fel [...], miként Helmont a' Napellus gyökerét csupán megkóstolván, úgy érezte, mintha gondolkozó ereje fejből egyszerre mellébe 's gyomrába szállott volna le. Világosan, 's tartósan érezte, hogy a' gyomorszáj' környékében

²⁴ Lenhossék itt idézi Klugét, de a berlini kiadást, amely 1811-ben jelent meg (8. §. 19).

²⁵ Lenhossék itt újra idézi Klugét: *uo.*, §. 17–20.

²⁶ Lenhossék itt VAN HELMONT egy munkájára utal: *Ortus Medicinae*, Amstelod., 1652, 4, 22, 222.

gondolkodik, még pedig sokkal mélyebben 's elevebben mint egyébkor, 's ezen fel-emelkedett gondolkodó tehetség szokatlan kedves érzésekkel köttetett egybe."²⁷

E párhuzamból arra az óvatos következtetésre lehet jutni, hogy Kölcsey ismerhette a Lenhossék-tanulmányt is, hiszen kevésbé látszik valószínűnek (bár nem kizárható), hogy Klugéból ugyanazokat a szerzőket emelje ki úgy, hogy a rengeteg lábjegyzetből is pontosan az legyen neki fontos, ami Lenhosséknak is.

A Lenhossék-tanulmány ezután ismerteti a Kluge-könyv Mesmerre vonatkozó részét, röviden kitér a magnetista irányzatokra, majd részletezi a magnetikus lépcsőfokokat és az eredményeket. Kölcsey munkájához hasonlóan szintén nem ítéli el kategorikusan a magnetista módszert, sőt ő hangsúlyozza annak korlátozottságát és vegyítendőségét más orvosi módszerekkel, illetve a részletes leírások, elemzések szükségességét.

Az időrendben tovább haladva megemlítenéd, hogy 1818-ban megjelent a magnetizmust kritizáló első magyar nyelvű könyv, Kováts Mihály tollából, *Az állati mágnesség Mérő Serpenyője* címmel. E munka felháborodott tiltakozás a mesmeri módszerek ellen, szerzőjét sokkal inkább az indulat, mint az argumentációs vágy vezeti. Így e munka azon szövegek közé sorolható, amelyek nem látszanak különösebben termékenynek a kérdéskör tárgyalásakor.

A mesmerizmus magyarországi megjelenését vizsgálva a húszas évektől a harmincas évek elejéig kevés adatot találtam a magnetista praxisról. Nem találtam írást arról, hol gyógyítottak, s arról sem, milyen gyakorisággal alkalmazták e módszereket. Az biztos, hogy tudós körökben továbbra is fontos kérdés volt, hiszen a Tudományos Gyűjtemény több cikket is szentelt e témának.

Ekkor jelent meg a már jegyzetben emlegetett D. G.-recenzió, Gecse Dávid szintén korábban már szóba hozott tanulmánya és Kölcsey polemikus írása is, *Az állati Magnetismus' nyomairól a' régiségben* címmel, a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi I. kötetében az 5–19. lapon, Cselkői álnéven. Ez az írás az egyetlen az általam ismert magyar nyelvűek közül, amely elsősorban a magnetista hagyománykezelést kritizálta. A tartalom, a módszer helyett a mesmerizmus történeti konstrukciójának kritikája a további hatástörténetben nem jelentkezett – ennek lehetséges okairól az elvárási horizontok részletes megkonstruálása után lehetne meggyőzően beszélni, egy másik tanulmány ke-retej között.²⁸

Gecse tanulmányában négy, általa és kollégája-tanítványa által végzett kezelést írt le, amelyek közül csak az első járt teljes gyógyulással. Mégis fontosnak tartotta az elmondást, hiszen ezzel is fel akarta hívni kollégái figyelmét a gyógymódra, melyet ő is csak a komplex gyógyító program egyik elemeként tudott elképzelni.

A harmincas évekből sincsen sok adatunk arra, hogy a mesmerizmus nagy tömeget vonzott volna: jelenlegi ismereteim szerint csak három jelentősebb munka foglalkozott a kérdéssel – e háromból is kettőnek azonos a szerzője.

²⁷ *Levelek a mesmerizmusról* (PIM, V, 2514, 8a).

²⁸ Az elvárási horizont fogalmát lásd Hans Robert JAUSS, *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 36–84, ford. BERNÁTH Csilla.

Időrendben az első Almási Balogh Pál utazási élménybeszámolója, ami *Tudósítások a' külföldről* címmel jelent meg a Tudományos Gyűjtemény egyes számaiban, 1829-től. A magnetizmusra vonatkozó részek az 1830. évi IV. számban találhatók. A cikk 70. lapjától jelennek meg a magnetizmussal kapcsolatos gondolatok írásában, amikor leírja, hogy berlini útja során az Entomológiai Múzeum vendége volt, amelynek Kluge volt az igazgatója. Az ő felkészültségét és udvarias modorát erősen dicséri, majd arról beszél, hogy a berlini egyetem egyik legjobb orvosának az akkor 63 éves Hufelandot tartják, aki korábban (ezt egyébként Kluge könyvéből is tudhatjuk) szintén több mesmerista művet írt. Dicséri az idős orvost szellemi nyitottságáért, hiszen olyan gyógymódok is érdeklik őt, amelyeket a kortársak nem vesznek figyelembe. Ezek között említi a homeopátiát is. Ezután ír Wolfartól, aki szintén a berlini intézetben dolgozik, s megemlíti, hogy korábban folyóirata is volt (*Jahrbücher des Lebens-Magnetismus*). Szintén említi vele kapcsolatban, hogy Wolfart régebben intézetet is tartott fenn, de azt a sok támadás miatt bezárták, s most az egyetemi klinikán gyógyít sokkal kevesebb embert. A szerző elmondja, hogy az 1820-as évek végére Wolfart is eljutott odáig, hogy leginkább az idegi problémák esetében tartja jónak a magnetista módszert. Ezután kitér arra, hogy Németországban megoszlanak a vélemények a magnetizmusról. A legjobbnak az orvosszerző a közreputat találja, mert szerinte kétségtelen a szimpátia és az antipátia jelensége emberek között. Ez az élménybeszámoló most egyrészt azért lehet érdekes, mert erősítheti korábbi állításaimat a mesmerista praxis átalakulásáról, másrészt pedig azért, mert azt mutatja, hogy a 30-as évek elején is megmaradt az érdeklődés a magnetista módszerek iránt, legalább orvosi körökben.

Az élménybeszámoló után időrendben a második szöveg a harmincas évekből Schoepf Mérei August *Orvosi rendszerek-, gyógymódok-, s némelly rokon tárgyokról* című könyve (Pest, 1835), amely kritikusán beszél az irányzatról, megemlítve azt, hogy a mesmerizmus univerzális tanításnak hiszi magát, s tanítója, Mesmer azt hitte, hogy a gyógyítás titkát csak ő ismeri.

A másik munka az ekkor már a homeopatikus gyógymódot elfogadó, ezért a delejezést kritizáló Almási Balogh Pál tanulmánya volt (*A Homeopathika Angliában*, Sas, 1831, I, 30).²⁹

²⁹ A 30-as évek végéről két, Kölcseyre és a magnetizmusra vonatkozó adatot is ki kell emelnem. *A' karpáti kincstár* című, 1837-es novellájában (amelynek datálását Fried Istvánt kiegészítve SZILÁGYI Márton végezte el megnyugtatóan a Kölcsey kritikai kiadás első kötetében) van utalás a magnetizmusra: „Ne véltétek pedig, mintha ezek csak a' köznépre tartoznának, mellyet megvető pillantattal olly örömet néztek. Emlékezzetek a' ti boszorkánypöreitekre, aranycsinálóitokra, csillagból jövendölőitekre és sok tekintetben magnetistáitokra is!” (KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, Bp., 1998, 94.) Eme apró utalást azért helyeztem jegyzetbe, mert súlyos csekélyebbnek látszik a főszövegben hangsúlyozottaknál. Említése azonban mindenképpen fontos, hiszen látható belőle: a mű főszólama összetettebben látja a magnetizmus szerepét, mint a magnetizmust vizsgáló korabeli „pro és kontra” hangok.

A másik utalást szintén a Kölcsey-kötetben találtam, a 248. oldalon. Szilágyi Márton említi, hogy Mesmer Obernyik Károly naplója szerint 1838. április 9-én beszédtema volt a naplóíró és Kölcsey között. Obernyik hangsúlyozta: „Jól esett, hogy beszédjében mindenütt a magam véleményét láttam s hallottam, miszerint a világ egy örök anyagból eredett, melyben csak a formák származnak s változnak. A világban munkáló erő az

A kontextus zárásaként nagyon röviden utalnék arra, hogy miképpen él tovább a magnetizmus Magyarországon. Az 1840-es években cikkekben, tanulmányokban és az orvosi praxisban is újra megélenkült az érdeklődés az irányzat iránt. Az írott munkák közül a legfontosabb talán Lukács Móricé volt, amely a Budapesti Szemle 1840. évi I. számában jelent meg (22–89), *Az állati magnetizmus és az álmjárás* címmel. Rajta kívül – Tarjányi Eszter munkájából idézve – a következő jelentős munkák olvashatók: Dr. Katona Géza: *Próbajáruulat a mágnésálm értelmének fejtegetéséhez* (Athenaeum, 1840. október 20.), Kikó Károly: *Tökéletes szótalanság ércdelejjel meggyógyítva* (Orvosi Tár, 1845, II), Kikó Károly: *Ein Wort über Metall- und Biomagnetismus* (Pest, 1845), Simonyi Imre: *A rokon és ellenszenvről és ezeknek a betegségekre s orvoslásra lehető befolyásokról* (Pest, 1846).

A cikkekkal párhuzamosan tudható az is, hogy a forradalom előtt, a 40-es években Pesten Kikó Károly és Szapáry Ferenc delejességgel gyógyítottak.³⁰ Szapáry a cikkek és a Reiner-könyv szerint Komáromi Györgytől tanulta a magnetizmust, s először abonyi birtokán, majd pedig Drezdában magnetikus gyógyintézetet működtetett. Az 1840-es években Pesten a Váci utcában is volt rendelője. 1848-ban Párizsba költözött, ahol nagy hírnévre tett szert. 1855-ben újra hazatért, s abonyi birtokán kísérletezett haláláig. Tanait ekkor már kiegészítette spiritiszta szeánszokkal is.

Az ötvenes években eddig soha nem látott erősséggel megélenkült Magyarországon a mesmerizmus iránti érdeklődés – ez az időszak tekinthető a mesmerizmus virágkorának Magyarországon. Rengeteg könyv és tanulmány jelent meg a tárgyban; az általam forgatottak: Orosz Antal: *Schoderiana* (Bécs, 1850), Mailáth János gróf: *Der animalische Magnetismus* (Regensburg, 1852), Bajkay Endre: *Az állati- vagy életmagnetismus (delejesség tudománya) mint biztos gyógymód* (Pest, 1852), a már említett Csorba-cikk, Oroszhegyi Szabó Jósa: *Az ód és életelejesség közéleti értéke* (Pest, 1858), Csanády István: *Medizinische Philosophie und Mesmerismus* (Leipzig, 1860).

Az irányzat a hatvanas években már nem klasszikus formájában élt tovább. Tarjányi szerint³¹ vagy beleolvadtak a spiritizmusba, vagy a tudományosság, a pszichológia felé fordultak, s adták magnetikus módszereikkel a pszichológia később klasszikussá váló módszerének, a hipnózisnak az alapjait.

istenség, ez munkál és él minden egyes dologban”. Ezt a citátumot azért nem illesztettem a tanulmány főszövegébe, mert úgy gondolom, hogy a közvetített gondolatokkal (különösen akkor, ha a beszélő hangsúlyozza a teljes egyetértést az idézettel, akinek ráadásul éppen az analógias gondolkodás azonosító jellegével szemben volt rengeteg fenntartása) nagyon óvatosan kell bánnunk. Kölcsey primér szövegei fontosabb források volnának tehát, ha lennének kései, magnetista tárgyú írásai. Mindenesetre ha eljátszom a gondolattal, és Obernyik szavait pontosnak hiszem, akkor azt mondhatom, hogy egy új magyarázatot nyerhetek a differenciált bírálatra: Kölcsey azért sem ítélte el egyértelműen a magnetizmus tartalmát e témájú műveiben, mert a mágnességét azonosította az istenséggel.

³⁰ Kikóról lásd *Mi hír Budán?*, Életképek, 1845. nov. I.; Szapáryról ÁGAI Adolf, *Egy magyar Hansen = Új hantok*, Bp., 1900, 233–250; REINER, *i. m.*, 70–85; TÓTH Béla, *Magyar ritkaságok*, Bp., 1899, 211–216.

³¹ TARJÁNYI, *i. m.*, 38.

3. kontextus: A Kluge-könyv

Kölchsey legfontosabb ismereteit a mesmerizmusról a jegyzetek és a tanulmányok tanúsága szerint a Kluge-könyvből szerezte. Kluge 1815-ben Bécsben megjelent könyve, amely az 1812-es berlini újrakiadása volt, nem egy elfogult mesmerista szerző műve. Kluge elismert orvos volt, a Porosz Királyi Orvosi és Chirurgiai Intézet professzora, aki számtalan más orvosi módszer mellett 1807-től hitt több magnetista gyógy mód alkalmazásában is.³² Talán ezért is lehetett jó alap Kölcseynek a két kritikus tanulmány elkészítéséhez, s nyilvánvalóan azért is, mert a történeti horizont dolgában viszont követi a magnetisták analogikus gondolkodását.³³ Az 511 oldalas mű két nagy részből áll. Az első rész a magnetizmus elméletét fejtegeti, a második pedig a gyógy mód orvosi gyakorlatát mutatja be. A teoretikus fejtegetés először az animális magnetizmus fejlődéstörténetét tekinti át, amiből a korábban emlegetett Lenhossék és maga Kölcsey is vette példáit. Ennek igazolására már idéztem egy példát, most a rövidség kedvéért csak egy másik, fontosnak látszóval, egy Mesmer életére vonatkozóval egészíteném ki azt.

Már idézett tanulmányában, a *Levelek a mesmerizmusról* című műben Kölcsey a következőképpen beszél Mesmerről:

„Ismered Mesmert Mathissonnak emlékezeteiből, ki ötlet Lavaternél látta, 's egy dűrva, charlatánkodó 's a' jámbor Lavatert lelki jobbágyországban tartó embernek rajzolja. Mesmer Antal, Helvetiának fija, igen szegény sorsban jött Bécsbe, 's ott az orvosi tudományt több évekig tanulván Doctori süveget kapott, mint practicus letelepedett, 's gazdag házasság által jó állapotba tette magát. Ifjúságának studiumi a' Mysticusok valának 's már 1776. a' doctori lépcsőre hágtával a' Planetáknak az emberi testre munkálásáról értekezett. Nevetséget vonta vele magára, de ő nem csüggedvén a felvett pályán előre törekedett. Véleménye szerént kell lenni bizonyos az egész természetben keresztől folyó substantiának, melly az embert az egészszel 's az égi testekkel öszveköti; 's ezen substantiát előszer az electricitásban hasztalanúl kereste; később pedig (a' mint mondják) a' mi hazánkfiya Hell Maximilián által a' Magnetismusra vezetettvén, kezdett a' beteg tagokon mesterséges magneseket bizonyos directiókban húzogatni, majd a' szenvedő részeket magneseivel tartós öszveköttetésbe hozta, 's a' kezdet szerencsés kimenetellel koronáztatott.

Mesmer tudósította a' világot curájirol, 's Hellet állította fel mint tanút. De ez lerázta magáról a' tanúságot, 's a' dolog pörré vált, míg néhány ellenírások után, nyilván lett,

³² Lásd erről bővebben BARKHOFF, *i. m.*, 93. Itt említtem meg, hogy Jürgen Barkhoff rövid fejezetet szentel az általam is emlegetett Kluge-műnek. Szövege elsősorban annak második fejezetére tér ki, hiszen a német irodalomtörténész könyvében a gyakorlat későbbi, főként német irodalmi megjelenéseit vizsgálja (pl. Chamissonál, Brentanónál, Friedrich Schlegelnél, Schellingnél stb.). Itt jegyzem meg azt is, hogy a Barkhoff-könyv e részéből kiderül: a szerző is úgy látja, hogy Kluge munkája első fejezetének igényes történeti összefoglalója saját korában párját ritkítja (a Kluge-ismertetést lásd 93–98).

³³ BARKHOFF szerint a Kluge-műnek a mesmerista könyvek közül a legnagyobb a hatástörténete: 1812 és 1818 között három kiadása is megjelent, majd több nyelven is kinyomtatták (angolul, franciául, oroszul és olaszul). A német és idegen nyelvű szövegek tanulmányok, recenziók sokaságát váltották ki (*i. m.*, 93).

hogy az egész visszálkodás némely értetlenségekből származott, 's a' két barát megengesztelődék" (4a).

Ugyanez Klugénél a következőképpen szerepel:

„23. § Anton Mesmer születésére nézve svájci, igen szorult körülmények között jött Bécsbe, hogy ott orvostudományt tanuljon. Miután néhány évig hallgatta Swieten és Haen előadásait, és doktorrá avatták, maga is praktizáló orvosként telepedett le, valamint gazdag házassága révén olyan helyzetbe juttatta magát, hogy a jövő számára képes volt jelentős szerepet játszani.

24. § Ettől fogva átadta magát a szokatlan és különleges iránti vonzalmának, kedvelt foglalatossága az volt, hogy az eretnenség gyümölcseként megvetéssel kezelt régi misztikusokat [...] előkereste, és minden igyekezettel őket tanulmányozta. Ennek eredménye volt, hogy promóciója alkalmából, 1766-ban kiadta az *Értekezés a planétáknak az emberi testre gyakorolt befolyásáról* című művét, és ezt nyilvánosan megvédte. Általában kinevették, különcnek tartották, és ettől kezdve bizonyos tartózkodással érintkeztek vele. Ahelyett, hogy ez elijesztette volna terveitől, csak még jobban feltűzelte arra, hogy e tárgyat tovább kövesse, s ellenfeleit meggyőzze.

25. § A csillagoknak testünkre gyakorolt befolyásáról szóló teóriája szerint kellett legyen egy, az egész természetben kiterjedő jelenség, mely befolyás során működik vagy hat, és amit kezdetben az elektromosságban vélt felfedezni, gyakori próbálkozások után azonban ennek elégtelenségéről győződött meg.

26. § Sok hiábavaló tévelygés után végül 1773 novemberében áttért a mágnesre, amelyre, mint mondják, valószínűleg Maximilian Hell hívta fel figyelmét, miért is ez utóbbi a következőkben a mágneskúra felfedezésében is részt vett. Mesmer annál is inkább hamar közeledni vélt céljához a mágnes révén, mert régebbi írók nemcsak annak az emberi testre gyakorolt hatását bizonyították már, hanem az univerzumra is kiterjedő hatást is tulajdonítottak neki.

27. § Mesterséges mágnesekkel, melyeket Hell készített számára különféle formákban, betegesen affektált területeket tapogatózott bizonyos irányokban, ezután a szenvedő részeket is kapcsolatba hozta a mágnesekkel, és öröme a megfelelő hatást láthatta. Így kapott eredményeit a világ szeme elé tárta, ugyanakkor ennek kapcsán barátjával, Hell-lel vitába keveredett, mivel Mesmer őt mint némely jelenség tanúját állította be, melyekről ő azonban nem akart tudni, ezért hát nyilvánosan tagadta azokat. Néhány ellenválasz váltása után kiderült, hogy mindennek félreértés volt az oka, mire a két barát kibékült.”³⁴

Már ebből az idézetből is látható: Kölcsey átvette Kluge történeti adatait. Azonban ha elolvassuk két, többször is megjelent tanulmányát a mesmerizmusról, elmondható az is: Kölcsey a klugei és rajta keresztül a magnetista filológiai módszer pontatlanságait mutatta ki, s ezáltal implicit módon kritizálta a mesmeristák analógiás gondolkodását is. Így – mint azt korábban is említettem – a klugei kontextus, a könyv történeti elemei lehetnek fontosak a Kölcsey-szövegek olvasásához, míg a magnetista módszerekre vonatkozó további részek kevésbé (ezt bizonyíthatják maguk a megjelent tanulmányok, vagy az,

³⁴ KLUGE, *i. m.*, 38–46.

hogy Kölcsey Kluge-jegyzete tulajdonképpen meg is áll itt, s igazoló lehet egy később idézendő levélrészlet is, amelyben Szemerének a könyv extrahálásának megünasáról panaszkodik).

Ezt figyelembe véve a Kluge-mű további részeit csak röviden foglalom össze: a fejlődéstörténet felvázolása után a könyvben a mágneses jelenségek áttekintése következik. Érdekesség, hogy a *Levelek a mesmerizmusról* szövegében előforduló *Hamlet*-idézet e rész mottója Klugénél. Kluge áttekintése részletesen kiterjed a magnetizórnel és a magnetizálnál megfigyelhető jelenségekre. Ez utóbbi kapcsán vizsgálja meg a mágneses álm grádusait, amit például Lenhossék is átvesz tőle. Vizsgálata rendkívül részletes, tulajdonképpen csak ezt végzi a mű 230. §-áig, amikor a második rész következik. Itt már a gyógymódokat részletezi, a magnetista technikákat. Tárgyalja a jó magnetizőr fizikai és pszichikai tulajdonságait, a magnetikus kezelés formáit (ebben elkülöníti az érintés nélküli és az érintéses gyógyítást és annak több fajtáját), majd hosszan kitér a kezelést erősítő eszközökre (például a magnetizált fára vagy a zenére). Ezután a harmadik, egyben utolsó fejezetben azon eseteket tárgyalja, amikor a magnetizmus alkalmazása kitüntetett lehet.

4. kontextus: Az írások keletkezésének körülményeiről megteremtett konstrukció

Kölcsey magnetista jegyzeteinek és két tanulmányának születéséről sem kortársi beszámolót, sem szerzői jegyzeteket nem találtam, így csak a levelezésre és magukra a jegyzetekre támaszkodhattam e kontextus létrehozása során. A keletkezéstörténet megkonstruálásakor lineárisan haladok a levelekben, s levonok néhány fontosnak látszó következtetést, amelyeket majd az ismertetés végén foglalok egybe.

A magnetista tematika Kölcsey levelezésében először 1823. április 6-án bukkant fel, amikor a következőket írta Szemerének: „Kluge Magnetizmusát extrahálni kezdettem, de a munka hidegsége ellankasztott. Azonban az extrahálás alkalmával iminnen és amonnan sok jegyzéseket írtam össze a magnetizmus régiségben keresett nyomairól, melyeket, hogy munkám éppen haszon nélkül ne legyen, egy kis polemizáló íráskává alkottam. Ezt Töredékeimmel együtt venni fogod.”³⁵

Kölcsey e leveléből kiderül, hogy a Kluge-könyvet már 1823 áprilisa előtt olvasta, abból jegyzeteket készített, s azzal egy időben vagy nagyjából egy időben a kontextus egy elemére (a történeti horizontra) vonatkozó kutatásokat végzett. Ezekből egy polemizáló írást alkotott, amelyet elküldött barátjának. Kölcsey e levele azért látszik fontosnak, mert máris nagy valószínűséggel választ adhat két filológiai kérdésre, ami a keletkezéstörténet vizsgálatakor felmerülhet: mai ismereteink szerint ugyanis a szövegben előforduló Kluge-jegyzet feltehetően a PIM V. 2515. jelzetű kéziratának hat és fél oldala, hiszen annak szövegekötő jegyzetelése marad határozottan abba a kézirat közepén, s válik válogatóvá, ami a polemikus kedv megszületését inkább mutatja. E jegyzet 1823.

³⁵ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei: Levelek*, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KFÖM), 279.

február 14-én és 15-én készült, azaz akkor, amikor a másik, a Bayle-lexikon mágiáról szóló szócikkeiből készült jegyzet (PIM V. 1984, 10a–14b, 17a) összeírása még nem kezdődött el (hiszen az 1823. március 7-én kezdődött és 15-én zárult le), de néhány nap múlva ez is kezdetét vette. Ez arra mutat, hogy a levélben emlegetett jegyzések viszont feltehetően erre a kéziraatra vonatkoznak. Kölcsey levele azonban egy kérdést mindenképpen nyitva hagy: e levél alapján nem tudni azt, hogy melyik magnetista tanulmányát küldte el Szemerének, inkább csak valószínűsíthetjük, hogy az eddig meg nem említett, az állati magnetizmus nyomairól szólót, hiszen annak címe hasonlít a levélben említett témamegjelöléshez.

Kissé közelebb visz a kérdés eldöntéséhez az időrendben is következő levél, amelyet 1823. április közepén írt Szemerének. Itt először arról ír, hogy feladott egy csomagot, amelyben levele mellett egy hosszú íráscsomó olvasható, majd ennek részeit is felsorolja barátjának. Ebből a részletezésből számomra most a következő elemek látszanak fontosnak: „2. A magnetizmusnak a régiségben keresett nyomairól való értekezést. Erre magad adtál alkalmatosságot, midőn Klugének extrahálására kértél. Az Extractusban belefáradtam, s annak alkalmával öszveszedett jegyzéseimet Kluge ellen fordítottam. Írd meg, ha nem leled-e unalmasnak, s használd gyűjteményünkben, ha akarod. Recenziót reá nem írtam. S megvallom, egy kicsinyt különösnek tetszik előttem, hogy minden aprólékos recenzeáljunk. Nem jobb volna-e csak oly darabokat recenzeálni, melyekről nagyságok és fontosságok miatt sok jót lehetne mondani, p. a Zrinyit, s ha úgy tetszik a Töredékeket is későbben? Mert ha mindent egymásra recenzeálunk, abból két kiváltképpen való alkalmatlanság következik. a., Hogy a publikum ítéletét, úgy fog tetszeni, mintha regulázni akarnók. b., Hogy az egy-két ívnyi Aufsatzok, s egy-két darab versek recenzeálásával ki fogjuk magunkat méríteni. [...] Ezen három rendbeli írást negyedrért ívre írtam, s minden ívet öszvevarrtam külön-külön. Nehogy zavarodás történjen, minden ív első lapját alól betűkkel megjegyeztem. Eszerént a Töredékek vagynak az *a, b, c1, c2, d, e, f* íveken. Magnetizmus *g, h*. Előbeszéd *i, k*.³⁶

E hosszan idézett levélből most három dolog látszik fontosnak: egyrészt az, hogy Szemere egy korábbi, mai tudásunk szerint elveszett levelében avagy személyesen³⁷ kérte fel Kölcseyt a recenzeálásra. Másrészt az, hogy Kölcsey itt ismét megerősíti – talán a téma kevésbé fontos voltára gondolva is –, hogy nem kívánta tovább kivonatolni a Kluge-könyvet, ezért a témához illő, összegyűjtött jegyzeteiből egy polemikus tanulmányt készített. Harmadrészt az is fontosnak tűnik, hogy betűkkel jelölve küldte el a tanulmány-kéziratot Szemerének. Ezen állítás egy kicsit közelebb visz minket ahhoz a kérdéshez, hogy a két tanulmány közül melyik szerepelhetett a levélben, ugyanis a *Levelek a mesmerizmusról* általam ismert kéziratán nem szerepelnek a fent említett betűk. Így azt biztosan állíthatom, hogy a *Levelek a mesmerizmusról* kézírata nem egyezett meg azzal, amelyet Kölcsey Szemerének küldött.

³⁶ KFÖM 289–291.

³⁷ Ez még valószínűbb, hiszen 1823-ban járt Csekén.

A levelezés következő darabja e döntéshez nem juttat el, azonban újabb momentumokkal gazdagítja keletkezéstörténeti ismereteinket. 1823. június 12-én Szemere a következőt írta Kölcseynek: „Úgy szándékoztam, édes Ferim, hogy a Mesmerismusra, Előbeszédre, Töredékekre s versekre, melyeket Messetich hoz a Pestre, csak akkor válaszolandok, ha cenzuráztatások kimenetele felől bizonyos tudósítást küldhetek; annyival inkább, minthogy ezen darabokat a kezemhez lett szolgáltatás első pillantásaiban, és így elébb, mintsem elolvashattam volna, libr[orum] censor Drescher úrnak magam általvittem. Azomban újabbi leveledet vevén, s látván belőle, hogy a Messetichtől promoveáltak eránt nyugtalanságban vagy, szükségesnek látom a jelentést, mely ime a premissákban már meg is történt. [...] A Minerva planumára nézve elfelejtettem talán még azt kérdeni: nem jó volna-e, nem szükséges volna-e a tárgyakat egyáltalában für Ungarn választani. Ez nagy megszoríttatás ugyan; de némelykor fortély által lehetne a dolgon segíteni. A Bevezetés p. o. lehetne hazai. Így a Mesmerismust vagy a jövőndölgetést a nálunk szokásban lévőken kezdeni, vagy tekintettel lenni legalább eránta. A Hungaria in parabolis nem nyújthatna-e neked valamely dissertatióra alkalmatosságot? A filozófusokról írt jegyzéseidet lehetne-e hazai tárgyuvá tenned? Ezen mód egészen megkülönböztetni Minervánkat a Tudom. Gyűjteménytől.”³⁸

E levélből megtudható, hogy Szemere azonnal továbbküldte a kéziratokat a cenzornak, illetve az is, hogy a mesmerizmusról szóló kéziratot Kölcsey a Minervába szánta, a Töredékekkel együtt. Szintúgy érdekes, hogy Szemerc levelében nemcsak a mesmerizmusról szóló Kölcsey-munkát említi, hanem a divinatióról szólót is, amiről az említett Bayle-jegyzet kéziratában található kiírások. Ennek alapján feltételezhető az is, hogy Kölcsey egy másik tanulmány írásához is hozzáfogott, elkezdett annak tárgyában is jegyzetelni, de mai tudásunk szerint a kigyűjtött gondolatokból, amelyek elsősorban szintén Bayle könyvéből származnak, nem lett kész tanulmány.

1823. június 27-én Kölcsey levelet írt Szemerének, amelyben újra előkerül a magnetista tanulmány, s ezúttal – úgy látszik – megválaszolásra kerül az a kérdés, hogy a két lehetségesből melyik kéziratot küldte barátjának: „Prózáimról ítéletedet várom, és várom ohajtva, s így amint Meszetichtől írt levelemben detalliroztam. A Mesmerizmusról írtban egy hiba történt. Mindjárt (úgy tetszik) a 3. lapon ez áll: a régi poéta Melampus többeket orvosolt. Melampus nem volt poéta, de jövőndölő s orvos. Tehát így korrigáld: a régi jósló Melampus (ki bár a görög népet új istentiszteletre oktatta, de semmi papi egyesülethez nem tartozott) sokakat orvosolt stb. Ezt jókor még a Msthez megjobbítsd, mert a hiba nagy, s nem szeretném hogy más vegye észre.”³⁹

Szerencsére Kölcsey e levele konkrét tanulmányhelyre utal, amely csak az *Állati magnetizmus nyomairól a régiségben* című írásban szerepel (a majdani főszöveg második lapjának alján), így megállapíthatom, hogy Kölcsey e tanulmány egyelőre elveszettnek mondható kéziratát küldte barátjának.

³⁸ KÖLCSEY Ferenc *Levelezése*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990 (a továbbiakban: KFL), 81–82.

³⁹ KFL 83.

Ugyane levelében visszatér a „für Ungarn” szemerei kérdésére, és megemlíti a divinatóról készült írást is, utalva arra, hogy ott jobban teljesítheti Szemere igényét: „Azt kérded, édes Palim, ha a M[inerva] tárgyait nem kellene-e átaljában *für Ungarn* választani? Megvallom, ezt csak félig értem. Mert ha ez annyit tesz, hogy a tárgyak a nemzet határain belől feküdjenek, úgy többet jelent, mint jelenteni látszik. Azomban valld meg, édes Palim, hogy ha vizsgálat és tudomány forog fenn; úgy legjobb az embernek saját eredetiségét, s a lelkesedés pillanatjának Eingebungját követni, nem pedig mellékes célokra kitekintgetni. De az én Mesmerizmusról írt munkácskám görög archeológiát foglal magában, s azt kell magában foglalnia; mert ott a Mesmerizmus régi történeteiről van szó. Ha a divinatóról plánumban vett írásom elkészülhet, itt igen is követhetem s követni is fogom intésedet.”⁴⁰

Sajnos arról sincsen adatunk, hogy Kölcsey tett-e törekvéseket barátja e kérésének teljesítésére. A divinatóról szóló fennmaradt jegyzetek ugyanis nem tartalmaznak egyetlen magyar vonatkozást sem.

Az időrendet folytatva a következő fontos levél az, amelyet 1823. június 30-án Szemere küldött Kölcseynek. Ebben az a feltételezés, hogy Kölcsey a Minervába szánta a tanulmányt, bizonyítást nyer: „[...] I. Kötetünk tartalmát ezennel bemutatom. I. 1. Töredékek. Te. 2. Sonettek. 3. Elkésések. Fáy Andr. (F. A. mégis Bécsben mulatoz.) 4. Mesmerizmus. Te.”⁴¹

A következő, fontosnak látszó levelet, egyben a kéziratok keletkezési ideje körüli utolsót, 1823. július 12-én váltották egymással. Ekkor Kölcsey ismét kérte barátját a javításra az állati magnetizmus nyomairól szóló tanulmányban: „Alig van egy hete, hogy június 12-én írt leveledre válaszoltam; most június 30-dikán írt soraidra megyen válaszom. Amabban bizonyos igazítást írtam, hogy a Mesmerizmusról írtakban a Melampus neve előtt tégy. Most is kérek, hogy azt tenni el ne mulasd. Midőn a Sz. Gyuri által vendöket visszaküldöm, még küldök ezen tárgyhoz egy rövid jegyzést.”⁴²

Ezután a magnetista tanulmány több mint három évig nem kerül elő a ma ismert Kölcsey-levelezésben. Amikor újra felbukkan, 1827. február 16-án, egy Szemere által Kölcseynek írott levélben, akkor a feladó már az Élet és Literatúra részeként beszél a szövegről: „Folyóírásunkból tíz árkus van készen, a Beregszászi recenziójának közepéig. Egy darab idő olta két szedőnk dolgozik, s talán-talán József-napra elkészülhetünk. Nálam van a Rössleri »Jelentés« is, – és adandom. A *Magnetismust* Töltényi vállalta magára.”⁴³

A levélből látható, hogy a végül új néven kiadott lapjukba, az Élet és Literatúrába beletették az anyagot, s recenzeálásával egy idegent bíztak meg. Hogy ki volt ez az idegen, arról következő levelükből, az 1827. március 8-án Szemerétől Kölcseynek írott szövegből értesülhetünk: „A Teleky beszédét vagy superint. Kis, vagy prof. Guzmics által akar-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Szemerei SZEMERE Pál *Munkái: Harmadik rész*, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890 (a továbbiakban: SZSZPM), 213–214.

⁴² KFÖM 297.

⁴³ SZSZPM 225.

nám recenseáltatni. De még e részben nem határoztam meg magamat, valamint a részben sem, hogy a XII-dik Részben állandó Polgári ékesszóláson (beszéddek) és a Magnetizmuson (mert azt Töltényi, ki a bécsi professorságról való diplomáját 1700 ezüst for. szt. fizetéssel megnyerte, már recenseálni elkezdé) kívül miket veszek fel.”⁴⁴

A tanulmány azonban nem jelent meg a második lapban sem, ugyanis annak kiadása nehézségekbe ütközött. Ezek közül a legjelentősebb az volt, hogy lassan érkeztek az anyagok, a szerzők nem küldték az írásokat. Ebben Kölcsey maga is „ludas” volt, hiszen 1827. március 26-án a következőt írta Szemerének: „Azt írod, hogy nem határoztad meg, miket fogsz a beszédekben s a Magnetizmuson kívül felvenni. Legjobban meghatároznak a beküldendő munkák; én az enyémetek, mihelyt beküldendő állapotban lesznek, indítom. De a harmadik kötetel nem szükség nagyon sietni. Tudnunk kell elébb a másodiknak sorsát.”⁴⁵

Októberben és novemberben már kész tényként beszélnek leveleikben a lap megfellekléséről, s e panaszok között Szemere 1827. október 16-i levélében emlegeti, hogy Töltényi orvosprofesszor sem küldte el a megbeszélrt írást: „Írtam-e, hogy Töltényi miolta Bécsben consiliáriuskodik, a Magnetismus kritikájára nézve hallgat; a Mssmot sem küldi –? (A Mss. nálam is megvan).”⁴⁶

Hogy miképpen került a magnetista dolgozat a Tudományos Gyűjteményhez (ahol végül megjelent), nem tudni. Gyanítható azonban, hogy maga Szemere adta át valamelyik szerkesztőnek, ugyanis Kölcsey 1828. március 1-jén már a következőt írta barátjának: „Bártfay azt írja, hogy te a Tud. Gyűjt. új redakciójának adtál az Élet és Liter. szánt dolgozásokból. Én azt ohajtám vala, hogy az Élet és Lit. nálam nélkül is menjen a maga útján, s így megtörténhetett volna, hogy ha még énreám (bár esztendőök mulva is) jobb napok derültek volna, ismét tegyem amit el kelle halasztanom. – Most vádolólok magamat, hogy az én dologtalanságom neked kedvetlenséget, talán éppen kárt okozott. [...]”⁴⁷

A levelezésből levont konzekvenciákat összefoglalva a keletkezéstörténetet röviden a következő narratívában foglalhatom össze: Kölcsey barátja felkérésére fogott hozzá a Minerva számára a Kluge-jegyzet elkészítéséhez. E jegyzettel nagyjából egy időben készítette a magnetizmus- és a divináció-tanulmány jegyzeteit. A Kluge-könyv jegyzetelését megunva nekikezdett az állati magnetizmusról szóló tanulmánynak, amit 1823 áprilisában elküldött barátjának. Először a küldött szöveg a Minervába, majd annak utódjába, az Élet és Literatúrába volt tervezve, s onnan került át a Tudományos Gyűjteményhez, ahol az 1828. évi I. számban meg is jelent. Kölcsey három magnetista kéziratának keletkezéséről így a levelezés alapján sokat megtudunk. Nem tudunk semmit azonban a *Levelek a mesmerizmusról* című szöveg keletkezéséről, amelyet az 1842-es kiadás szer-

⁴⁴ *Uo.*, 226.

⁴⁵ KFÖM 333.

⁴⁶ SZSZPM 233.

⁴⁷ KFÖM 358.

kesztője a magnetizmus-tanulmány alapjaként tétélezett.⁴⁸ Ennek filológiai problémáiról és lehetséges keletkezési idejéről lesz szó a továbbiakban, a tanulmány befejezéseként.

A *Levelek a mesmerizmusról* szövegének a PIM-ben V. 2514. alatt található meg a ma ismert egyetlen kézírata, azonban ez erősen töredékes, a Martialis-idézet előtt a szöveg megszakad. A tanulmány teljesebb szövegének kiadása az 1842-es *Kölcsey Ferencz' minden munkái* című kötetben történt, a 89–109. oldal között.

A kézíratszöveg az 1842-es kiadáshoz képest tehát töredékes, de – amíg megvan – szavai (kisebb helyesírási eltérésekkel és két fontosabb pont kivételével) megegyeznek az 1842-es kiadás negyedik kötetében szereplő szöveggel. Ennek alapján az volna feltételezhető, hogy az általam ismert kézirat elszakadt, s a hiányzó rész elveszett. A PIM-ben található kéziratcsomagon azonban semmilyen szakadásnymom nem látszik, így azt mondhatom, hogy ha a *Levelek a mesmerizmusról* kéziratának befejező része ebben a csomagban volt, akkor az egy melléhelyezett papíron lehetett, s ez idővel elkeveredhetett.⁴⁹

(Szintúgy megjegyzendő a kéziratról, hogy a 7a és 7b oldal szövege úgy értelmes, ha a sorrendet megcserélve olvassuk őket. Ennek az lehetett az egyszerű oka, hogy Kölcsey fordítva írta tele a két oldalt.)

A töredékesség mellett fontos kérdés az időrendi, keletkezéstörténeti helyé is. Sajnos a lapokon a dátumok kisatírozva szerepelnek. A jegyzet első lapján a mottó alatt talán a Csekén, Mart. 1823. szavak kerültek erős kisatírozásra úgy, hogy az első szóból a Cs és a k, a másodikból az M és a t, az időpontból pedig az 1-es szám látszik nagyjából. Ha ezt a dátumot fogadjuk el, akkor a keletkezési időpontot illetően két teóriát fogadhatok el: vagy a Kluge-jegyzet megszületése után, de a másik jegyzet megszületése előtt készült a kézirat, s akkor ez is tekinthető az extrahálás közben készített jegyzetnek, avagy a Bayle-jegyzet után, március közepén vagy második felében készült az írás, s így a magnetista tematika tekintetében a harmadik szövegről van szó.

A kutató dolgát azonban tovább bonyolítja az 5. kéziratlap, amelynek tetején egy háromszavas felirat olvasható, amiből az első, *Csekén* és a harmadik, *1823* szót nem húzta ki Kölcsey, csak a minden valószínűség szerint *februarius* szót. Ennek alapján feltételezhető akár az is, hogy a kézirat a legelső magnetista jegyzet volt, miként értelmezhető újabb megerősítésként arra nézve is, hogy a szöveg a Kluge-jegyzet után, de a Bayle-jegyzet előtt készült. E kérdésről nem kívánok egyértelműen dönteni, sokkal terméke-nyebbnek látom valamilyen biztosabb jel előbukkanásáig a polifónia fenntartását.

Maga a szöveg egyébként nem pusztán filológiai cáfolata a mesmerista történetnyomozó módszernek, hanem arra is kísérletet tesz, hogy a mesmerizmussal párhuzamba hozott jelenségeket visszavezesse fizikai okokra, azaz cáfolja a fluidum-teóriát. Ez az argumentáció természetesen nem cáfolja a mesmeristák Kölcsey-korabeli tanításainak

⁴⁸ A szerkesztő a következőt írta erről: „Ezen értekezés nyomán készült a' következő, mellynek eredetije nem találtott Kölcsey' papirosai között, 's melly az 1828diki Tud. Gyűjtemény' 1-ső füzetéből iktattott ide.” (KFMM 109.)

⁴⁹ Ennek alapján a jelenleg számítógépemben lévő főszövegbe szögletes zárójelek között beírtam a további, befejező egységet, s ezt így látom célszerűnek megjelentetni a kritikai kiadásban is. Ezzel jelezni szeretném, hogy ez az egység nem része a kéziratnak, de lehet, hogy része volt korábban.

igazságát, de azért e szavak implicit elbizonytalanító gesztusként értelmezhetők arra nézve is.

E töredékes tanulmánynál letisztultabbnak és pontosabbnak látom a teljes változatban elkészült és a Tudományos Gyűjteményben megjelent negyedik tanulmányt, ami nagyon sok elemet tartalmaz e kéziratból. Mindennek ellenére, mivel az utolsó szövegről nincs kéziratunk, nem látszik eldönthetőnek a két szöveg keletkezési sorrendje, csak az látszik biztosnak, hogy a két jegyzet a Tudományos Gyűjteményben megjelent szövegnél előbb készült, hiszen az utóbbi az előbbi kettő főbb jegyzetpontjait tartalmazza, s a korábban tárgyalt levelezés is ezt erősíti meg.

Szintén érdekesség, hogy a megjelent tanulmány kevesebbre vállalkozik, mint a másik. A *Levelek a mesmerizmusról*ban ugyanis a Kluge által emlegetett előzményeket rendre fizikai jelenségekre vezeti vissza a szerző. Megjelent tanulmányában azonban főként csak a források egyoldalú alkalmazását, célhoz igazítását bírálja, azaz kérdéseinek hangsúlya nem igazán a magnetizmus előzményei fizikai vagy fluidumszerű felfogásának bemutatására esik. Ez a távolságtartás jelezheti Kölcsey óvatosságát a kérdésben, azaz azt, hogy nem akart olyan kérdéstről beszélni, amelyben orvostudományi ismeretek híján nem érezte magát igazán kompetensnek, de – ha a két kézirat keletkezési idejét fordítva állapítjuk meg – jelezheti azt is, hogy a *Levelek a mesmerizmusról*ban már merészebb kísérletre vállalkozott, elszakadván a pusztá filológiai bírálattól.⁵⁰

⁵⁰ A tanulmány első változatának megbeszélésekor Dávidházi Péter vetette fel azt, hogy nagyon érdekes lenne megvizsgálni a jegyzetek és a velük egy időben írt Kölcsey-szövegek, például a *Vanitatum vanitas* kapcsolatát. Ezt rendkívül termékeny szempontnak gondolom, s e kérdéskörrel külön tanulmányt szeretnék írni. Most csak annyit jegyeznek meg, hogy a mesmerista tárgyú szövegekből olvasva a *Vanitatum vanitas* Salamonja értelmezhető a jegyzetekben megszólaló szkeptikus hang párhuzamaként is. Mindkét hang ugyanis a múlt értékelésével foglalkozik. A vers Salamonja arra sorol példákat, hogy a nagy szellemek tettei kevésbé látszanak lényegesnek egy „teljes eszű”, „józan”, szkeptikus, individualista szempontból (hiába nagyítja fel azokat a történetírás – tehetjük hozzá –, hiszen a kanonizált hősöket sorolja a hang), míg a jegyzetek hangja hasonlóan szkeptikus, hiszen hangsúlyozza az említett történetírókra erősen hasonlító analogikus hagyomány-szemléletben megszólalók csapdáit. Természetesen a „két” szöveg történetfelfogásának különbségei is érdekesek lehetnek, hiszen a vers közelebb látszik lenni ahhoz a hermeneutikai tapasztalathoz (amelyet egyébként a jelen dolgozat is követni szeretett volna), hogy előfeltevéseink alapján állítjuk össze konstrukcióinkat a múlt-ról, míg a jegyzetek a múlt objektivitását tételezik.